

УДК 82.09:130

*Лариса Йовенко,
докторант Уманського державного
педагогічного університету
імені Павла Тичини*

ОСМИСЛЕННЯ ПОНЯТЬ «ГЕРОЙ», «ГЕРОЇЗМ» У ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ

На основі аналізу філософської літератури досліджено сутність понять «герой», «героїзм», здійснено опис історії феномену героїзму, простежуються зв'язки означених явищ з поняттями «пасіонарність», «геніальність», «негероїчне», мотивами подвижництва та смерті, виокремлюються варіанти співіснування різних концепцій «героя», виявляються специфічні ознаки героїчного вчинку, встановлюються зв'язки героїчного зі словесним мистецтвом. В розвідці зосереджено увагу на філософській думці ХХ століття, оскільки в цей період відбулася активізація наукового пошуку уточнення означених понять.

Ключові слова: *герой, героїзм, пасіонарність, подвиг, негероїчне, подвижництво.*

На основе анализа философской литературы исследована сущность понятий «герой», «героизм», осуществлено описание истории феномена героизма, прослеживаются связи указанных явлений с понятиями «пассионарность», «гениальность», «негероическое», мотивами подвижничества и смерти, выделяются варианты сосуществования различных концепций «героя», выявляются специфические признаки героического поступка. В работе внимание сосредоточено на философской мысли ХХ века, поскольку в этот период произошла активизация научного поиска уточнения указанных понятий.

Ключевые слова: *герой, героизм, пассионарность, негероическое, подвиг, подвижничество.*

In the article the one of the most important phenomenon that is in the circle of scientific interests of literature, art, ethics, aesthetics and history was discussed. The essence of concepts «hero», «heroism» based on the analysis of philosophical literature was explored. The description of the history of the phenomenon of heroism in different sources was made. The connection of aforementioned phenomena could be traced with such concepts as: «passionarity», «genius», «heroic way», the motives of selfless devotion and death, variants coexistence of different concepts of «hero» were distinguished, specific signs of heroic action were demonstrated. It reflected the socio-cultural settings of specific historical period and indicated the variability of ideas about

the status of this phenomenon. It was defined that people constantly were coming back to that category and fixing with that fact the highest level of spiritual beauty and activity of personality, which was able to give hope and to lead, to provoke the desire to imitate. The attention in the research work was focused on the philosophical idea of the twentieth century because at that period there was intensification of scientific research for clarification of those concepts.

Key words: *hero, heroism, passionarity, heroic, deed, selfless devotion.*

Постановка проблеми. Соціальні, економічні, державотворчі перетворення, які нині відбуваються в Україні, вимагають повернення теми героїзму до наукового дискурсу, переосмислення використання потенціалу героїчного у шкільній практиці.

Проблема героїзму пов'язана з оцінкою діяльності не лише окремих історичних персоналій чи навіть цілих поколінь народу, а й із фіксацією її в культурній пам'яті людства, яку здійснює словесне мистецтво. Феномен героїчного – в колі наукових інтересів не тільки художньої критики, а й педагогіки, етики, історії, мистецтвознавства, естетики. Вагомим є його моральне значення, оскільки це поняття має значний виховний потенціал, сприяє формуванню гуманних, шляхетних цілей, активної громадянської позиції, патріотизму та ін.

Концепція героя (як і будь-яка інша концепція) вміщує певну кількість тлумачень і репрезентацій.

Мета статті – розглянути зміст понять «герой», «героїчне», використовуючи матеріали філософської науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сутність категорії героїчного досліджували С. Боура, Дж. Віко, Г. В. Гегель, Т. Карлейль, Дж. Кэмпбелл, Ф. Ніцше, Е. Нойман, К. Юнг та ін. Міфологічні уявлення про героїв розглядали О. Афанасьєв, В. Балушок, Г. Белякова, В. Давидюк, В. Іванов, Є. Мелетинський, В. Найдиш, Б. Рибakov, В. Топоров, С. Черепанова, В. Хитрук та ін. Героїзм як естетичну категорію вивчали Ю. Борєв, М. Гартман, М. Каган, М. Киященко, В. Кожинov, М. Крюковський, В. Мовчан, А. Шахов та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для досягнення поставленої мети, насамперед, з'ясуємо сутність понять «герой», «героїзм». Зокрема, в «Словаре руського языка» С. Ожегова поняття «герой» розтлумачується так: видатна своєю хоробрістю, доблестю людина, яка здійснює подвиги; головна діюча особа літературного твору; особа, яка втілює у собі характерні риси епохи, середовища; особа, що привернула до себе увагу або та, що є предметом захоплення, наслідування [11, с. 116]. Поняття «геройство» означається як «героїчна поведінка» [11, с. 116], а «героїзм» – як «героїчний дух, образ дій, що притаманні герою» [11, с. 116].

«Советский энциклопедический словарь» поняття «героїзм» пояснює як «...здійснення видатних за суспільним значенням дій, що відповідають інтересам народних мас і вимагають від людини особистої мужності, стійкості, готовності до самопожертви. Побудова соціалістичного і комуністичного суспільства вимагає «довготривалого, наполегливого, важкого героїзму масової і буденної роботи» (Ленін)» [13, с. 295].

Варто відзначити, що докладний розгляд героїчного (хоча і за суттю, характерною для радянської естетики) містять тільки джерела цього періоду. Дослідження засвідчило, що сучасні словники основних понять естетики, тлумачні словники тощо трактують слово «герой» лише як синонім до терміна «персонаж». Після розпаду СРСР інтерес до героїки різко впав, що зумовлюється, ймовірно, зміною суспільних цінностей.

Уперше категорія героїчного була розглянута на прикладі античних епічних творів. На історичну природу героїзму вперше було звернено увагу у XVIII ст. італійським філософом Дж. Віко, який вважав героїзм характерною рисою лише певного періоду в розвитку людства, так званого «століття героїв», що передує «століттю людей» [15, с. 112]. Такі ідеї розвинув і В. Г. Ф. Гегель. Герої, на думку Г. В. Ф. Гегеля, функціонують «тільки у період нецивілізованого стану. Мета їх – правова, необхідна і державна, і вони реалізують цю мету як свою особисту справу. Герої, що засновували держави, що ввели шлюб і землеробство, не робили цього, зрозуміло, як визнане право, і ці дії постають ще і як їхня особиста воля...» [3, с. 112].

Аж до середини XIX століття «героїчне» трактувалося досить однозначно, у контексті так званої «теорії великої людини». Розбіжності в розумінні категорії героїчного різними мислителями стосувалися тільки сфери героїчного діяння: військовий подвиг або героїзм духовної та інтелектуальної роботи. Ці типи героїзму об'єдналися в теорії Т. Карлейля, який розглядав героїчну особистість на прикладі життя великих людей, тобто тих, які спроможні вести за собою інших. У теорії вченого під загальним визначенням «великої людини» об'єднався «культ героїв», характерний для реакційного романтизму, а також розуміння героїзму як прямого героїчного діяння.

Героїчна особистість повинна виділятися з-поміж інших наявністю цілого комплексу характеристик, які, на наш погляд, мають змістову наближеність до поняття «пасіонарність». На думку Л. Гумільова, «пасіонарність людини – це її органічна здатність до наднапруження, до жертвовної діяльності задля ілюзії – високої мети» [5, с. 12]. Таким чином, за Л. Гумільовим, пасіонарна особистість завдяки будівничим здібностям і винятковій активності, здатна акумулювати потужний психічний потенціал у власній думці й впливати на поведінку інших осіб заради досягнення певних цілей. Такі особистості весь свій ентузіазм, зусилля, психічне піднесення спрямовують на утвердження й користь своєї нації.

Співзвучні переконання мав і І. Франко, про що свідчить його аналіз пасіонарного духу у статті «По́за межами можливого». Розмірковуючи про роль особистості в національній історії, вчений відзначає два важливих фактори: ідеал і віру. «Усякий ідеал – се синтез бажань, потреб і змагань близьких, практично легших, і трудніших до осягнення, і бажань та змагань далеких, таких, що око лежить поза межами можливого. ... Що такі ідеали можуть повставати, можуть запалювати серця широких кругів людей, вести тих людей до найбільших зусиль, до найтяжчих жертв, додавати їм сили в найстрашніших муках і терпіннях, се лежить, мабуть, у крові індоарійської раси і тільки її одної; серед інших рас ми того явища не зустрічаємо... Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уявляти собі його...» [16, с. 284–285]. Таким чином, ідеал повинен проходити не тільки через «розум», а й через «серце», бути результатом і знання, і віри, оскільки відсутність віри нівелює суть пасіонарності. Героїзмом же І. Франко вважав явище, коли «мука і терпіння одиниці здобуває або окуплює добро цілого народу» [1, с. 89].

Ф. Ніцше трактував героїзм як «волевиявлення до абсолютної самозагибелі» [1, с. 90]. Концепція «надлюдини» мала надзвичайний вплив на подальшу розробку реакційних течій наукової думки ХХ ст., які підкреслювали індивідуальну винятковість героя і пов'язували героїзм із мілітаризмом. Ці ідеї позначилися й на художній літературі.

Значна кількість праць на тему героїчного з'явилася на початку ХХ ст. у зв'язку із обґрунтуванням революційних перетворень. Прикладом цього є ідеї російського філософа С. Булгакова. Для мислителя героїчна особистість – це надлюдина, яка прагне стати спасителем якщо не для всього людства, то хоча б для рідного народу. На думку вченого, людина, якій багато що підвладне, спроможна стати матеріалом для творіння історії. «Завдання героїзму – зовнішнє спасіння людства, ... герой – той, хто найбільшою мірою втілює свою ідею, хоча б і ламаючи заради неї життя, це – людинобог» [2, с. 152–153]. Учений протиставляє героїзму християнське подвижництво: «Завдання християнського подвижництва – перетворити своє життя в незриме самозречення... Образ повноти цього проникнення – Боголюдина, що прийшла «творити не свою волю, але свого Отця» і прийде в ім'я Господнє» [2, с. 153]. Міркування С. Булгакова з'являються в період революційної ситуації початку ХХ ст. і є дещо упередженими, що унеможливорює об'єктивний підхід до досліджуваного явища. Сьогодні важко розділити подвиг на уподібнення себе до Бога й на самопожертву, точно визначити психологічну мотивацію окремого героїчного вчинку.

Марксистсько-ленінська концепція героїзму характеризувалася як злиття індивідуального подвигу з масовими героїчними діями [8, с. 112]. Під героїчним розумілося все, що було пов'язане з діяльністю людини в суспільстві, яке будує комунізм. Окремі автори трактували це поняття з

тієї точки зору, що в умовах мирного будівництва комуністичного суспільства саме повсякдення стає героїчним. Для цього не обов'язково змагатися із силами природи чи боротися за якусь ідею.

Слід відзначити, що у радянський період суспільної думки осмислення героїчного набуває подвійного значення. По-перше – догматичний підхід з ідеологічних позицій, який не дав значних результатів для вивчення суті цього феномену, оскільки значна кількість досліджень мали описовий характер і торкалися окремих аспектів проблеми. По-друге, діалектичний матеріалізм, який продукував образ ідеального героя, активного учасника перетворення світу, пов'язував його з історичними подіями, боротьбою за перемогу світового пролетаріату, готовністю принести себе в жертву. Це було зафіксовано гаслами комуністичної доби: «На землі все проходить, тільки зірки вічні і пісні про героїв, оскільки, гинучи, герої залишають нащадкам жагу подвигу», «Впиши своє ім'я в історію», «Ім'я твоє невідоме, подвиг твій безсмертний».

У західній філософській думці ХХ століття можна виокремити чотири напрями в осмисленні героїчного. Перший напрям продовжує розробку концепції Т. Карлейля (розуміння героя як «надлюдини»), другий – розглядає героя як соціальний міф й інструмент психоаналізу, для третього напрямку герой є феноменом суспільної свідомості, регулятором соціального життя. Четвертий – це концепція про дегероїзацію, представники якої відкидають можливість існування героїчного в умовах постмодерного суспільства.

Розробниками категорії героїчного у цей період є: С. Хук (у дослідженні «Герой в історії» (1943 р.) історичні звершення визнаються результатом взаємодії між героєм – «творцем подій» – і його оточенням. «Творцем подій», однак, може бути не будь-хто, а тільки той, хто може вплинути на хід історії в силу своїх неординарних здібностей) [цит. за 4, с. 284]; Дж. Кемпбелл (праця «Тисячеликий герой» (1948) вміщує ритуально-міфологічну трактовку героїчного, на якій позначилася теорія архетипів К. Г. Юнга) [9].

Наприкінці минулого століття з'являється концепція «зникнення героїчної ролі людини» (А. Рапопорт, Р. Килло, Г. Стейнберг). Так, іспанський філософ Г. Д. Стейнберг переконана, що «серед багатьох речей, які «вже вийшли з ужитку», – героїчне, героїчний зміст життя. Щодо героїв, то вони лишаються для книжок, і навіть не для книжок з історії, а для вигаданих історій для дітей, яких розважають паперовими чи целулоїдними героями, доки не втручається черговий психолог і доводить, що такі оповіді тільки на шкоду дитячому розуму» [14, с. 7]

Привертає увагу концептуальне бачення героїзму Н. Хамітова, який протиставляє досліджуване поняття геніальності і, водночас, вважає їх взаємодоповнюваними явищами. На думку вченого, «геніальність є підвищенням над героїзмом, але героїзм є трагічним втіленням геніальності у світі людей» [17, с. 294]. Героїзм для дослідника – це «влада

людського духу над власним тілом з його інстинктом самозбереження і над соціальним життям людей» [17, с. 293]. Згідно з працею мислителя «Філософія людини: від метафізики до метаантропології», героїзм пов'язаний з діяльністю, яка може впливати на ті чи інші суспільні події, а відколи герой починає замислюватися над смыслом власної влади, прагне її пояснення, він уподібнюється до Генія. Таке зближення має на меті спрямування наснаги і волі особистості для служіння світові в ім'я його якісної зміни. Втім, зауважує вчений, подібні пориви призводять до того, що «герой перетворюється на тирана, міфологія – на ідеологію, Геній ще більше відчужується від світу» [17, с. 294].

Важко заперечити, що звання «герой» поривчасто підіймає особистість над «звичайністю». Існує значна кількість прикладів, які ілюструють людську зухвалість, зарозумілість і надмірну гордість (окремі індивіди вивисувалися над суспільним та загальнолюдським, уподібнювали себе до Бога), що завжди призводило до деструктивних процесів у світовій історії.

Сучасний російський мислитель П. Сапронов розглядає досліджуваний феномен як з історичного, так і культурологічного боку. Героями, на думку автора, є не стільки реальні історичні постаті, скільки міфічні персонажі, а також епічні, агіографічні, літературні образи. Філософ переконаний, що справжній героїзм є явищем не історичного процесу, а феноменом суспільної свідомості, породженої міфологічними й епічними архетипами. Онтологічний статус героїзму, зауважує П. Сапронов, «потрібно шукати в хиткій реальності внутрішнього світу і душевних поривів, монолітна ж визначеність історичних моментів легко створює плутанину і породжує ілюзії» [12, с. 12]. Філософ вважає смерть «вирішальним підтвердженням» героїзму [12, с. 193]. Найважливішою характеристикою героїчного є його зв'язок із проблемою смерті. «Герой після смерті остаточно стає героєм», – зазначає дослідник [12, с. 11]. У праці мислителя зустрічається думка: «Смерть, вона ж доля, відміняється тим, що не має ніякого значення, смертний тільки таким чином здатний заперечувати свою смертну природу» [12, с. 107]. Дійсно, героїзм – це певною мірою звільнення від смерті, однак він не є кінцевою метою у своєму прагненні до слави. Ю. Лотман був переконаний, що: «діяльність людини передбачає певну мету. Але поняття мети обов'язково включає в себе уявлення про деякий кінець події... Те, що не має кінця, не має і сенсу» [10, с. 137]. Відповідно, славою можна вважати семіотизацію вчинку на самому високому рівні.

Подібну точку зору має й український учений О. Єременко, який виділяє такі критерії героїзму: 1) здійснення великих подвигів; 2) зазнавання значних страждань; 3) загибель (або під час здійснення подвигу, або у той чи інший спосіб, пов'язана з подвигами) [6, с. 98]. Зважаючи на це, автор пропонує таку дефініцію поняття «героїзм»: «герой – це міфічний, епічний або літературний персонаж, а також історичний діяч, який здійснює один або декілька подвигів, зазнає страждань і гине при

здійсненні подвигу або внаслідок здійснення подвигу» [6, с. 98].

Отже, численні дослідження щодо уточнення поняття «герой» не витворили цілісної точки зору. Тому симбіоз різноманітних концепцій щодо поняття «герой» можна запропонувати у такому вигляді:

– герої, вчинки яких прирівнюються до діянь богів-творців держав, соціальних інститутів, галузей господарства і т. ін. (Дж. Віко, Г. В. Ф. Гегель) [15];

– особистості, які здійснили подвиги, зазнали страждань і загинули в ім'я високої мети (О. Єременко, П. Сапронов) [6; 12];

– надлюдина, яка прагне стати спасителем для всього людства (С. Булгаков, Т. Карлейль, Ф. Ніцше) [2; 7; 15];

– пасіонарії, які задають моделі поведінки, життя і мислення в соціумі (Л. Гумільов, І. Франко) [5; 16].

– люди особливого типу, особливої вдачі, генії, подвижники, що спроможні подолати інстинкт самозбереження і мають владу над соціальним життям людей (І. Франко, Н. Хамітов, С. Хук) [16; 17].

Висновки і перспективи. Таким чином, незважаючи на значну кількість визначень понять «герой» та «героїзм», спільним є те, що майже всі автори характеризують героя як виняткову особистість, яка вирізняється з-поміж інших людей. Специфічними ознаками героїчного вчинку вважається максимальне напруження моральних, фізичних, інтелектуальних сил, а також стійкість, мужність, цілеспрямованість тощо. Герой здебільшого протиставляється пересічній людині, натовпу тощо, а в ХХ столітті вимушений виборювати право на свою винятковість у суспільства, людства тощо. У цей період спостерігається активізація наукового пошуку уточнення означених понять, а також множинність напрямків, у яких здійснювалися дослідження. Наслідком цього стало не тільки виникнення різноманітних концепцій героя.

Подальшої розробки потребує проблема модифікацій поняття «герой» на різних етапах розвитку словесного мистецтва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антологія афоризмів / Упор. Л. П. Олексієнко. – Д. : «Вид-во Сталкер», 2004. – 704 с.
2. Булгаков С. Н. Героїзм и подвижничество // Вехи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vehi.net/vehi/bulgakov.html>.
3. Гегель Г. В. Ф. Соч. в 14 тт. / Г. Гегель. – М., 1929–1958. – Т. 7. – 380 с.
4. Гринин Л. Е. От Конфуция до Канта: становлениетеории, методологии и философии истории / Л. Е. Гринин. – М., «Урсс», 2012. – С. 282–286.
5. Гумилев Л., Панченко А. Чтобывсвеча не погасла: Диалог / Л. Гумилев, А. Панченко. – Ленинград : Сов. писатель, 1990. – 128 с.
6. Єременко О. Зрадники-герої в українській і світовій історії / О. Єременко [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

- http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2009_2/visnik_st_21.pdf.
7. Карлейль Т. Герои, почитание героев и героическое в истории / Т. Карлейль. – Москва : Астрель, 2012. – 768 с.
 8. Краткий словарь по эстетике: Кн. для учителя / Гл. ред. М. Ф. Овсянникова. – М. : Просвещение, 1983. – 223 с.
 9. Кэмпбелл Дж. Тысячеликий герой. Пер. с англ. / Дж. Кэмпбелл. – М. : Рефл-бук, Ваклер, 1997. – 384 с.
 10. Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. Лотман. – С.-Петербург: «Искусство-СПб», 2000. – 704 с.
 11. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М. : «Русский язык», 1983. – 815 с.
 12. Сапронов П. А. Феномен героизма / П. А. Сапронов. – 2005. – Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб. : Изд. центр «Гуманитарная Академия», 2005. – 511 с.
 13. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. – М. : «Советская энциклопедия», 1984. – 1600 с.
 14. Стейнберг Г. Д. Герой повседневности: Роздуми філософа: Пер. з ісп. / Г. Стейнберг. – К. : Новий Акрополь, 2004. – 117 с.
 15. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л. Ф. Ильичев и др. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – 840 с.
 16. Франко І. Поза межами можливого / І. Франко // Зібр. творів: У 50 т. – К. : Наукова думка. – Т. 45. – С. 276–285.
 17. Хамитов Н. Философия человека: от метафизики к метаантропологии. – К. : Ника-Центр, 2002. – 336 с.